

זרים להם לעולים אלה דרכי חיינו, דרכי החלוצ החרדי' קיבוץ חפץ חיים בתקופת השואה ולנוכח קליטת הניצולים*

עדה גבל

במאמר הזה אבקש לבחון את התהליכים החברתיים והאידיאולוגיים שעבר קיבוץ חפץ חיים בתקופת מלחמת העולם השנייה ואחריה. באותן שנים מהותיות לגיבוש הזהות הלאומית של עם ישראל השב לארצו, היה חפץ חיים הקיבוץ היחיד של תנועת פועלי אגודת ישראל (להלן: פא"י), ובשל ייחוד זה מעניין לעיין בתולדותיו ולהאזין הן לשיח הפנימי שהתנהל בקיבוץ בשנים אלה והן לשיח הציבורי בין הקיבוץ ובין תנועת אגודת ישראל פא"י והתנועה הציונית על מחלקותיה השונות. ההשתייכות לתנועת פא"י משמעותה שייכות אידיאולוגית עם מחנה המתנגד לתנועה הציונית, ושולל לחלוטין את זכות קיומה של התנועה ואת זכותה לייצג את כלל העם היהודי לפני השלטונות בארץ ובעולם.

הנחת היסוד במאמר זה היא כי תנועת פא"י, ובכלל זה ספינת הדגל של התנועה בתחום ההתיישבות – קיבוץ חפץ חיים, עברה באותן שנים תהליך של גיבוש ועיצוב דרך, ויצרה הלכה למעשה גשר של שיתוף פעולה בין התנועה הציונית ובין מתנגדיה האורתודוקסיים – תנועת אגודת ישראל. עוד אבחן במאמר הזה את התהליך החברתי-הפנימי של קליטת ניצולי השואה בקיבוץ, שמעצם טבעו מייצג חברה הומוגנית בעלת מבנה ערכי מגובש וברור.

* המאמר מבוסס על עבודת המאסטר של הכותבת בהנחייתה של פרופ' חנה יבלונקה באוניברסיטת בן גוריון בנגב: עדה גבל, 'קיבוץ חפץ חיים נוכח השואה וניצוליה', באר שבע 2007. תודתי נתונה לפרופ' יבלונקה על עזרתה הרבה הן בכתובת העבודה והן בעיבודה למאמר. תודתי נתונה גם למורי, פרופ' מוטי זלקין, שקרא את כתב היד והעיר את הערותיו בקפידה ובשום-שכל.

רקע תרבותי וחברתי

תנועת פא"י פעלה בארץ-ישראל מסוף שנות העשרים של המאה העשרים. ייחודה של התנועה היה בהרכב חבריה: מחד גיסא, חברי תנועת אגודת ישראל, חרדים בהווייתם וכפופים למרותה של תנועה לא ציונית ולרבניה שהיו בעלי השקפה אורתודוקסית אדוקה. מאידך גיסא, פועלים העובדים בארץ-ישראל ובונים אותה מתוך תפיסה מסורתית המנוגדת לתפיסה הלאומית-הציונית. בראשית שנות השלושים גדלה התנועה לאחר שהצטרפו לשורותיה עולים רבים מגל העלייה הגדול מגרמניה. צעירים חברי אגודת ישראל גרמניה, שהבינו שאין עוד עתיד לצעירים היהודים בגרמניה, עלו לארץ ישראל והתקבצו סביב תנועת פא"י.

ב-ג' בתשרי תרצ"ד, 23 בספטמבר 1933, במלאת שבעה למותו של אחד ממנהיגי הרוחניים של אגודת ישראל, הרב ישראל מאיר כהן מראדין, המוכר בכינויו 'החפץ חיים', התקבצו רבים לשמוע דברי הספד לזכרו בישיבת לומז'ה בפתח תקווה. בין הנאספים היו שבעה צעירים בוגרי תנועת הנוער 'עזרא' בגרמניה, שעלו לארץ זמן רב לפני כן. בתום ההספדים התקבצו השבעה והחליטו כי לקבוצת ההתיישבות המשותפת שהם שואפים להקים יקראו 'חפץ חיים' על שמו של הרב.

ילדותם ונעורותם של השבעה עברו עליהם ברפובליקת ויימאר, בתקופה שתודעתם הלאומית-הגרמנית של רבים מיהודי גרמניה, שהיו שותפים למאמץ המלחמתי של מלחמת העולם הראשונה, התחזקה במידה ניכרת. יהודים אלה חשו עם סיום הקרבות הזדהות וסולידריות עם הרפובליקה הן מההיבט התרבותי והן מההיבט האזרחי, כששניהם מחוזקים מקשרי הדם שיצרו חללי המלחמה.² גישתם השונה של בניהם, ובהם שבעת הצעירים שהבינו שעם עלייתו של היטלר לשלטון אין עוד עתיד לצעירים היהודים בגרמניה, מעידה על הפער הגדול שנוצר בין הדורות בשנות השלושים בגרמניה.

בשנים האלה הושפעו הבנים, דור מייסדי הקיבוץ, גם מהמבנה הפנימי של הקהילות היהודיות האורתודוקסיות בגרמניה שבין שתי מלחמות העולם. בקהילות רבות היתה חלוקה פנימית ברורה בין ה'קים', היהודים הגרמנים, ובין היהודים שהיגרו לגרמניה מפולין וכוננו 'אוסט יודען'. חלוקה זו באה לידי ביטוי

1. על תנועת הנוער 'עזרא' ראו: חיים נבון (פחימה), תנועת הנוער 'עזרא' תורה, לאומיות וחלוציות, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תש"ס.
2. להרחבה בעניין היהודים בגרמניה בראשית המאה העשרים ראו: מיכאל מאיר, תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה כרכים ג-ד, ירושלים 2005.

בקיומם של שני בתי כנסת שבכל אחד מהם נוסח תפילה אחר, ולעתים אף בשני בתי ספר, שתי תנועות נוער ועוד.³ שבעת המייסדים היו יוצאי הקהילות היקיות, וגדלו מתוך תחושת התבדלות ועליונות על אנשי הקהילות האחרות בעיר.

על אף שדור המייסדים לא הזדהה עוד עם הרפובליקה, היסודות החינוכיים של ההזדהות העמוקה עם גרמניה בהיבטים תרבותיים והניכור כלפי יהודים יוצאי מזרח אירופה באו לידי ביטוי בהווייתה של החבורה בראשית דרכה: אף על פי שהעברית היתה שגורה היטב בפיהם, היתה שפת הדיבור בין החברים גרמנית, הפרוטוקולים של אספות החברים⁴ וספרי הקריאה היו כתובים בגרמנית וגם הלימוד של כתבי הקודש נעשה בגרמנית.

בעת גיבושה של קבוצה זו התגבשו קבוצות התיישבות נוספות מטעם תנועת פא"י; ואולם, כשנעשה ניסיון לעלייה משותפת של כמה קבוצות מתנועת פא"י על קרקע אחת, נכשל ניסיון ההתיישבות, וחברי קבוצת חפץ חיים נטשו את ההתיישבות המשותפת. בספטמבר 1934 דיווח מרכז פא"י בארץ-ישראל למרכז אגודת ישראל לענייני ארץ-ישראל בפרנקפורט ענ"מ כך: "לבד זה לא היו יכולים לחיות באחדות עם חברי הקיבוץ מנתניה, בייחוד היה המטבח המשותף מכשול לאחדות זו. ובכלל קשה לחברינו מרחובות להסתגל לחיים משותפים עם חברינו ממזרח, וזה מעציב מאוד".⁵ כלומר, על אף הבסיס לחברות אורתודוקסיות שמרניות ובעלות אידאולוגיה משותפת, השוללת שיתוף פעולה עם התנועה הציונית וכדומה, היה הפער התרבותי בין חברי הקבוצה שהתיישבו בינתיים ברחובות, קרי אנשי חפץ חיים, ובין חברי פא"י מנתניה, יוצאי פולין, גדול מכדי להצליח לייסד התיישבות משותפת ולעבוד בה תוך כדי שיתוף פעולה לאורך זמן.

ראשית ההתיישבות

בדצמבר 1933 מצא משה בן-יוסף, אחד משבעת המייסדים והרוח החיה בהם, חלקת אדמה פנויה להתיישבות ליד רחובות. חברי הקבוצה מצאו ליפט אחד

3. ראו: מרדכי ברויאר, עדה ודיוקנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 59-61; צבי וינברג, אל ובארץ צבי, חדרה 1999, עמ' 26; וכן ריאיון שערכת עם צבי וינברג: כפר הרא"ה, 10/6/2007.
4. ארכיון חפץ חיים, מכל פרוטוקולים לא מסומן.
5. ארכיון פא"י, מכל 33 תיק 10.

ואוהל אחד לצורכי מגורים והחלו לבנות צריף. לפרנסתם עבדו בפרדסים באזור. כבר בראשית ההתיישבות התעוררה הבעיה ההלכתית הראשונה, שאלת צירופן של נשים לחבורה. אחד מהשבעה, עזריאל הילרסהיימר, נשלח לפגישה עם הרב יוסף צבי דושינסקי,⁶ רבה של העדה החרדית בירושלים, כדי לבקש ממנו פסק הלכה בעניין. אנשי הונגריה באגודת ישראל היו הסמן הקיצוני ביותר בתנועה, ומנגד עמדו אנשי גרמניה.⁷ אפשר לשער שלמרות הרקע השונה כל כך בין הרב דושינסקי בהיותו יוצא הונגריה ובין חברי הקבוצה, פנו דווקא אליו משום שהיה נשיא מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל בארץ-ישראל, וקבלת פסק הלכה דווקא ממנו יש בה משום ביסוס הלגיטימציה של הקבוצה בעיני ציבור החרדים בארץ. הרב פסק שכל עוד אין ולו משפחה אחת המתגוררת במחנה עצמו, אין לצרף נערות רווקות לקבוצה. למעשה עם הזמן חברה קבוצת נערות לחבורה ברחובות, אך בשל פסק ההלכה של הרב דושינסקי נסעו הנערות בסוף כל יום עבודה לישון במושבה רחובות.⁸ על דרך ההלצה סיפר לי צבי וינברג כי הנערות היו הולכות לישון בחבורת שח"ל של תנועת המזרחי, והאחרונים התלוננו כי הם משמשים 'שאבעס גוי' [גוי של שבת] לחבורת חפץ חיים. עם נישואיהם של פאולה ומשה בן-יוסף, ערב העלייה להתיישבות בשנת 1934, נפתחו שערי הקבוצה בפני נשים. באותה שנה, עוד קודם שצורפו הנשים באופן רשמי לחבורה, נשלחה לרב משה אוירבך⁹ בגרמניה שאלה בעניין זכות הבחירה לנשים. וכך השיב הרב:

6. הרב יוסף צבי דושינסקי נולד בהונגריה ב-1868. ב-1895 מונה לרב קהילת גאלאנטה. ב-1921 עבר לעיר חוסט ברוסיה הקרפטית, ובה ייסד ישיבה ועמד בראשה עד שעלה לארץ-ישראל ב-1932. עם עלייתו הוזמן על פי צוואתו של הרב יוסף חיים זוננפלד לרשת את מקומו כרב הראשי של 'העדה החרדית' בארץ. מתוקף תפקידו היה חבר ב'מועצת גדולי התורה' של אגודת ישראל העולמית ונשיא המועצה בארץ-ישראל. הוא נפטר בירושלים ב-17 באוקטובר 1948. על פי דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו כרך רביעי, תל אביב 1950, עמ' 1929-1930.
7. על הפער בין התרבות האורתודוקסית ההונגרית לזו הגרמנית ראו: יעקב כץ, הקרע שלא נתאחה, ירושלים 1995.
8. נחמה מרכוס, לעבודה ולשמרה, חפץ חיים תשנ"ב, עמ' 24.
9. הרב ד"ר משה אוירבך נולד בהלברשטט בפברואר 1881. אביו היה רב הקהילה. לאחר כמה שנות לימודים ב'תלמוד תורה' עבר ללמוד בגימנסיה המקומית ובסיום לימודיו קיבל תעודת בגרות. הוא נסע לברלין ולמד בבית המדרש לרבנים בראשותו של הרב ד"ר עזריאל הילרסהיימר וגם באוניברסיטה המקומית. עם סיום לימודיו עבר לעיר קלן ושימש מורה בבית המדרש היהודי למורים בראשותו של הרב עמנואל קרליבך. באוגוסט 1909 עלה לארץ-ישראל בשליחותה של אגודת ישראל. ב-1917 חזר לגרמניה, לימד בכמה מקומות ושימש נשיא אגודת ישראל בגרמניה. בדצמבר 1935

בנוגע לזכות הבחירה, עד כמה שאין הדבר נוגע לאדמיניסטרציה אלא לעבודה מעשית, ובמיוחד באשר לוועדות הנוגעות למשק בית, יכולות הנשים והבחורות להיות בעלות זכות בחירה או זכות החלטה. עקרונית אינני רואה הבדל בין הנשואות ללא נשואות. כיצד יתבטא הדבר בחיי המעשה? הטוב ביותר להניח זאת למציאות, לחיי המעשה. את הייצוג כלפי חוץ הניחו לגברים, את החלוקה הייחודית בבית – לנשים.¹⁰

מתשובה זו אפשר להסיק כמה מסקנות, והעיקרית שבהן היא המרחב שמשאיר הרב אוירבך לשיקול הדעת של החבורה. הרב אמנם מתווה עבורם דרך, אך אינו פורט אותה לפרטים במציאות ומשאיר את ההחלטה להבנתם ולשיקול דעתם של בני החבורה.

עלינו לתת את הדעת לכך שבשנה זו נשלחות השאלות ההלכתיות לשני פוסקים שונים. דומני שאופיין של השאלות הוא שיסביר את הפנייה לשני הרבנים: צירוף הנשים הוא שאלה מהותית הנוגעת לאופייה של הקבוצה ולאופן שבו החברה בארץ רואה אותה – על כן נשלחה השאלה לגורם הגבוה ביותר מבחינה הירארכית באגודת ישראל. הצבעת הנשים, לעומת זאת, היא שאלה פנימית בקבוצה, ועל כן נשלחה השאלה לפוסק המקורב יותר להשקפת עולמם של החברים.

עצם הפנייה לרבנים כסמכות פוסקת עליונה בעניינים ציבוריים, מאפיינת את החברה החרדית ומתאימה מאוד לחברי הקבוצה בתור חברי אגודת ישראל. עם זאת, הפנייה לרב דושינסקי במקרים אחרים ולרב אוירבך במקרים אחרים, יש בה משום חידוד אופיה המיוחד של החבורה שלפנינו: מחד גיסא ראתה חבורה זו את עצמה חלק מתנועת אגודת ישראל העולמית, ובשל כך ראו חבריה את עצמם מחויבים לפסיקתה של מועצת חכמי התורה של אגודת ישראל. מאידך גיסא היתה נטייתם הטבעית אחרי פסיקתו של הרב אוירבך, שכן השקפתו היתה קרובה יותר לתפיסת עולמם. ואכן, בסופו של דבר גברה הנטייה אחרי הרב אוירבך, ושמו אף מופיע בתקנון כפוסק אחרון בעניינים ציבוריים והלכתיים. במשך כעשור היה הרב אוירבך דמות דומיננטית וחשובה בקבוצה – בהתחלה, בהיותו בגרמניה, באמצעות מכתבים, ומאוחר יותר, עם עלייתו לארץ-ישראל – ישירות.

חזר לפתח תקווה ועסק בחינוך ובהוראה. הוא נפטר בגיל 95. על פי שמואל אברהם אוירבך, תולדות הרב ד"ר משה אוירבך זצ"ל, באר שבע תשמ"א.
10. התשובה בתרגומה מגרמנית מופיעה אצל: נחמה מרכוס, לעבדה ולשמרה, חפץ חיים תשנ"ב, עמ' 26.

ביולי 1934 נדרשו אנשי חפץ חיים לעזוב את הארמה שישבו עליה ברחובות, וכחלופה הציע להם יוסף פטר, איש אמיד יוצא גרמניה, נציג החרדים בעיריית תל אביב ומקורב מאוד להנהלת פא"י בארץ ישראל, לעלות לארמתו הפרטית באזור גדרה. בסוף שנת 1934 כתבו חברי חפץ חיים לראשי פא"י בתל אביב את המכתב הזה:

חברי חבורת 'חפץ חיים' מהווים סניף פא"י בגדרה, ועבדו עד עתה רק במשק פטר. מאז שהגיעו הנה ועד השבוע לא השתדלו לקבל מקומות עבודה נוספים. בימים אלה מסר ועד המושבה בגדרה עבודות לשיפוץ כבישים. נוסף ללשכת העבודה של ההסתדרות ביקשה גם חבורת חפץ חיים חלק בעבודה זו, ואמנם קיבלה שני מקומות עבודה. עוד באותו הערב בא אלינו בא"כוח של ההסתדרות ושאל, למה קיבלנו מקומות עבודה שלא דרך הלשכה. אם אנו רוצים לעבוד במושבה, הרי זה חייב להיות באמצעות הלשכה בלבד. אם נסרב, הם עלולים להעמיד משמרות נגדנו ואפילו למנוע ממנו קבלת עבודה בכוח. הסברנו שאין לנו עניין בלשכה וכו' וכי אין לנו כל התחייבות לקבל עבודה דרך הלשכה. [...] אחרי משא ומתן ארוך הודיעו בא"כוח הלשכה שיתבעו אותנו לבוררות במושבה, כיוון שאנו מפריעים את אחדות הפועלים. [...] התנגדנו לבוררות ותבענו סטטוס קוו עד סוף השבוע כדי שנוכל להתייעץ עם המרכז שלנו. [...]¹¹

וכך, בלחץ אנשי חפץ חיים התקבלה במוסדות פא"י החלטה עקרונית המאשרת שיתוף פעולה של חבריה עם ההסתדרות הציונית בתחום העבודה, קופות החולים והאיגודים המקצועיים. עקב ההחלטה הזאת נחתם ב-24 בפברואר 1935 ההסכם הראשון המסדיר את שיתוף הפעולה בין אנשי פא"י החרדים ובין הסתדרות העובדים הכללית.¹² למעשה הצטרפו חברי חפץ חיים ללשכת העבודה והתאגדו עם חברי שער הנגב (מייסדי כפר סאלד של היום) ופועלים בודדים מגדרה.¹³ ואולם, שיתוף הפעולה היה מצומצם מאוד, מאחר שחברי הקבוצה היו מחויבים להחלטת מועצת גדולי התורה, שלפיה 'אסור לאגודת ישראל על פי התורה להצטרף אל הסוכנות היהודית'.¹⁴

11. נחמה מרכוס, לעבודה ולשמרה, חפץ חיים תשנ"ב, עמ' 41-42.

12. צילום המסמך מתוך: נחמה מרכוס, לעבודה ולשמרה, חפץ חיים תשנ"ב, עמ' 43.

13. שם, עמ' 40-43.

14. אהרון סורסקי, 'תחנות בדברי הימים של "אגודת ישראל העולמית"', בתוך: משה עקיבא דור, ספר הכנסיה הגדולה, ירושלים 1980, עמ' 60.

לקראת הכנסייה הגדולה השלישית של תנועת אגודת ישראל העולמית, שהתקיימה במריאנבד שבצ'כוסלובקיה בשנת 1937, נשלח החבר צבי וינברג לייצג את חברי חפץ חיים שדרשו לאפשר להם לקבל אדמות מהקרן הקיימת לישראל, ועל ידי כך לאפשר את המשך קיומה של הקבוצה. שליחותו של וינברג כשלה, והוא שב לארץ-ישראל עם החלטה מעודנת מעט יותר מזו הנזכרת לעיל, אולם חד-משמעית:

1. מועצת חכמי התורה מצהירה: ארצנו הקדושה נתונה לנו מארון העולם בשבועה ובברית עולם [...] קיומה של מדינה יהודית אפשרי רק אם חוקת התורה מוכרת בתור החוקה היסודית של המדינה ושלטון התורה מוכר בהנהגתה...
2. מועצת חכמי התורה מצהירה, שגבולותיה של ארצנו הקדושה הוצבו ע"י ה' בורא הארץ [...] ואי אפשר איפוא שיהיה שום ויתור שהוא מצד עם ישראל על גבולות אלה, וכל ויתור כזה אין לו שום ערך.
3. מועצת חכמי התורה קובעת ע"פ דעת תורה [...] כל משא ומתן המתנהל בלי השתתפות שליחי היהדות החרדית הוא נגד הצדק והמשפט.
4. מועצת חכמי התורה פונה לכל בני ישראל בכל ארצות תבל בקריאה עזה חוצבת להבות אש לעזור בשעה חמורה ואחראית כזו להסתדרות 'אגודת ישראל' בעבודה לבנין ארצנו הקדושה ברוח התורה והאמונה...¹⁵

האישור לעלות על אדמות קק"ל אינו מופיע בהחלטה זו, ועם זאת גם האיסור הגורף להצטרף לסוכנות היהודית, איסור שהיה קיים בהחלטות קודמות של הנהלת אגודת ישראל,¹⁶ לא קיבל ביטוי מפורש.

השנים 1937-1938 היו קשות מאוד לחברי חפץ חיים. שנת שמיטה ראשונה של החבורה, שנשמרה בקפדנות יתרה על פי אמות המידה שקבע ה'חזון איש', שאָתו התייעץ הרב משה אוירבך, גרמה למצב כלכלי קשה. נוסף על כך, בסוף שנת 1936 כילתה שְרָפה גדולה שלושה צריפי מגורים על כל תכולתם; ניסיונות לאיחוד כמה קבוצות התיישבות של פא"י והקמת נקודת התיישבות על אדמות פרטיות של אגודת ישראל ב'מחנה ישראל' כשלו, והכישלון הבהיר היטב את אי יכולתה של תנועת אגודת ישראל לתמוך בהתיישבות חקלאית.¹⁷ גם המצב

15. שם, עמ' 83-84.

16. ראו לעיל הערה 14.

17. על כישלון ההתיישבות במחנה ישראל ראו: אריה ארד, ההתיישבות הקיבוצית החרדית בא"י יסוד קיבוץ חפץ-חיים 1934-1944, באר שבע ובלא ציון שנה, עמ' 14-32.

החברתי לא היה פשוט. מתוך שבעת המייסדים נשארו בשלב זה חמישה בלבד, כולם נשואים ומטופלים בילדים צעירים. החברים החדשים, רווקים ורווקות שזה מקרוב באו מגרמניה הנאצית בגלים הולכים וגואים, סירבו להוסיף ולפרנס את הילדים, ובאספת החברים אולצו המשפחות לעזוב את הקבוצה.¹⁸ עם זאת החליטה האספה להשאיר זוג נשוי אחד בלא ילדים, כדי להמשיך לקיים את התנאי של הרב דושינסקי בדבר נוכחות נשים בקבוצה.

לנוכח המצב גמלה בלב החברים ההחלטה, שהיתה קשה ומשמעותית בעבורם, לפנות למוסדות הלאומיים ולבקש קרקע להתיישבות. החבורה הודיעה להנהלה העולמית של אגודת ישראל על הצעד שהיא מתעתדת לעשות, ונשיא הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית, יעקב רוזנהיים, ענה להם כי במצב הכספי הנוכחי של התנועה אין הוא יכול לסייע להם. הוא גם אינו רואה שום אפשרות למשא ומתן בין התנועה לסוכנות היהודית, ולכן מביע את דעתו כי בלית ברירה יקיימו חברי הקיבוץ את ההידברות ישירות עם התנועה הציונית ולא באמצעות ההנהלה העולמית.

דבריו של רוזנהיים קשים: 'עד כמה שידועות לי הדעות של רוב מועצת חכמי התורה והוועד הפועל, אין כל סיכוי לכך שמצד אגו"י העולמית יתחילו במו"מ, שהנכם תובעים, עם הסוכנות היהודית [...] לא נשליך אבן על אלה אשר מבחינה כלכלית אינם יכולים לעמוד בניסיון'.¹⁹ מבחינת רוזנהיים, היתה הפנייה למוסדות הלאומיים בלא ספק נקודת שפל שאליה הידרדרו החברים, ויחסו אליהם התאפיין בסלחנות ולא בתמימות דעים. התגובות הקשות ציננו מעט את חברי הקיבוץ, והם החלו בחלופת מכתבים עם המרכזים השונים של אגודת ישראל העולמית כדי להגיע להסכמה כלשהי.

בו בזמן החלו ניצנים של הידברות בנושא עם דוד בן-גוריון, שהיה יושב ראש ההסתדרות הציונית. הקיבוץ מצדו שקל לאשר לחברים לשקול את השקל הציוני באופן חד פעמי כצעד של רצון טוב מבלי להיכנס כחברים בהסתדרות. תגובתה של ההנהלה העולמית של אגודת ישראל היתה חד משמעית וקשה: 'אם אמנם תשקלו את השקל – שוב לא תוכלו לשאת את השם "אגודת ישראל"', התרה בחברים יעקב רוזנהיים ביוני 1939.²⁰ חודשים אחרים לאחר

18. ארכיון חפץ חיים, תיק פרוטוקולים לא מסומן; וכן ריאיון שערכת עם צבי וינברג, כפר הרא"ה, 10/06/2007.

19. חלקים מהמכתב מתורגמים אצל: נחמה מרכוס, לעבדה ולשמרה, חפץ חיים תשנ"ב, עמ' 76. חלקים אחרים אצל: ארד, לעיל הערה 17, עמ' 73.

20. מרכוס, שם, עמ' 78.

מכן, בספטמבר 1939, פרצה מלחמת העולם השנייה וגזרה ניתוק מוחלט בין אנשי אגודת ישראל בארץ-ישראל ובין מנהיגות התנועה בפולין ובגרמניה. ביוני 1940 התקיימה בפתח תקווה ועידה של פא"י, ובה קיבלו החברים החלטה להתקשר עם המוסדות הציוניים באופן ממסדי:

[...] לפי התפיסה התורתית לא ירד עניין א"י אף פעם מסדר יומו של עמינו [...] רק העדר האפשרות של עליה ובנין הארץ הפריע לקיום המצווה, אולם ברגע שנפתחה אפשרות כזו חוזרת מצוות ישוב א"י לצורתה המעשית. ומכאן, העמדתה של א"י במרכז הפעילות, והשתתפות פא"י בכל ענייני הקליטה, ההגנה וההתיישבות [...] אנו רואים בפעולה הארץ ישראלית, מבחן ותפקיד היסטורי.²¹

במשך שלוש שנים התקיימו משאים ומתנים שונים בין אנשי חפץ חיים לגורמים שונים בתנועה הציונית עד שב-29 באוגוסט 1943 נדון בהנהלת הסוכנות היהודית לארץ-ישראל נושא הקצאת הקרקע לחברי חפץ חיים. בישיבה זו התקבלה החלטה מכוננת ביחסי פא"י והסוכנות היהודית: מתן אדמות להתיישבות לחברי חפץ חיים שאינם חברים בתנועה הציונית.²²

אליעזר קפלן, משה שרתוק ודוד בן-גוריון, הצביעו בעד מתן אדמה להתיישבות לקבוצה, מתוך תפיסה פוליטית-פרגמטית, שלפיה מתן אדמה להתיישבות יקרב את חברי חפץ חיים אל התנועה הציונית, ובה בעת ירחיק אותם ממנהיגי התנועה החרדית. מהלך זה אף ישמוט את הקרקע האידאולוגית תחת רגליהם של האגודאים, שאחת מטענותיהם המרכזיות נגד התנועה הציונית היתה שאין היא מייצגת את כלל הציבור היהודי, משום שהיא אינה מייצגת את החברה החרדית. מתן הקרקע לחברי חפץ חיים מעיד על כך שגם היהדות החרדית מבקשת את חסותה של ההנהלה הציונית, ועל ידי כך מחזקת את מעמדה של הסוכנות היהודית כמייצגת את כלל ישראל.

הרב פישמן היה נציג תנועת 'המזרחי' בהסדרות, והיה אפשר לצפות שיתמוך בהרחבת ההתיישבות הרתית בארץ-ישראל; ואולם הוא התעקש לראות בתנועת אגודת ישראל כולה גוף אחד, וסירב להבחין בניואנסים הפוליטיים הפנימיים הדקים, אך המשמעותיים, בין אגודת ישראל ובין פא"י, ובכלל זה קיבוץ חפץ חיים (ניואנסים שבן-גוריון היטיב לשים אליהם לב, לנצלם ולהפיק מהם את

21. מובא בעבודתו של אריה ארד, לעיל הערה 17, עמ' 78. ראוי להוסיף כי בעקבות החלטה זו פוצלה התנועה עוד ועוד, ובארץ נוצרו קבוצות-קבוצות של אגודת ישראל. ראו שם.

22. פרוטוקול הישיבה נמצא בארכיון חפץ חיים, מכל 26 תיק 5.

התועלת המרבית). על כן התנגד הרב פישמן בתוקף למתן אדמות לפא"י, אלא אם יכריזו פומבית על תמיכתם בקק"ל ובקרן היסוד. בהיעדר תקשורת עם המנהיגות העולמית, שרוב רובה כבר לא היה בין החיים בזמן הזה, או חי במסתור ומאחורי גדרות, מבקשים ראשי אגודת ישראל בארץ-ישראל את עצתם של מי שנחשבו בעיניהם פוסקי הדור, שחיו בארץ ישראל, בשאלת היחס לחברי חפץ חיים העומדים לעלות על אדמות קק"ל. הרב יצחק מאיר לוין, יו"ר הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל בארץ ישראל, שלח שליחים לרב אברהם ישעיהו קרליץ, ה'חזון איש', לשמוע את תשובתו.²³ אלא שה'חזון איש' בחר שלא לפסוק בשאלה הנדונה, אינו אוסר ואינו מתיר, ומשאיר את עצמו לכאורה מחוץ לתמונה. וכך כתב שליחו של הרב לוין לאחר ביקורו אצל ה'חזון איש':

[...] הוא [ה'חזון איש', ע"ג] מסר לי בהזדמנות זו שקבל מכתב מהוועה"פ של אגו"י העולמית בענין הקיבוצים. הוא ביקש ממני כפי שהבינתי את דבריו, מבלי להכיר כלל את המכתב הנ"ל ואת כל הענין עצמו, למסור לכ"מ במקום תשובה בכתב, כי בלתי נכון הוא שהוציא איזה איסור על הקיבוצים בענין זה אדרבא נכון הוא שלא רצה כלל להתערב ולהביע דעתו בענין. ו"א לא לאיסור ולא להיתר, ככה הבינתי את דברי הרה"ג שליט"א [...].²⁴

לו הטיל ה'חזון איש' את כל כובד משקלו, היה בכוחו לעצור את העלייה לקרקע, ואולם הוא העדיף לא לעשות זאת, ובעצם הימנעותו מהחלטה אפשר את קיומן של שתי קבוצות מנוגדות זו לזו אידאולוגית באגודת ישראל. יש לשים לב גם לעובדה שהרב מסר את התשובות בעל פה, כדי להישאר מרוחק ממוקד הסערה ולא לתמוך בשום צד.

חוסר הנכונות של הרב לפסוק בשאלה הנדונה נבע מהמצב המסובך שנוצר: מצד אחד אי אפשר היה להתיר לעלות על אדמות קק"ל על רקע מלחמת הקרמה המתמשכת בין אגודת ישראל להסתדרות הציונית. הפער האידאולוגי היה עצום ולא אפשר לתת לסוכנות היהודית סמכות ומעמד כמי שמייצגת את כלל ישראל. כניסת חברים מאגודת ישראל להסתדרות הציונית – משמעותה הפיכת הסוכנות למייצגת מעתה גם חברים מאגודת ישראל. מכאן שיש לדרוש בכל תוקף סירוב מוחלט לשיתוף פעולה כלשהו. מצד שני, משמעות האיסור לקבל משבצת קרקע של ההסתדרות היתה פירוק ניצני ההתיישבות החרדית

23. מכתב מהרב יצחק מאיר לוין לד"ר יצחק ברויאר, ארכיון חפץ חיים, מְכַל 126 תיק 5.

24. ארכיון חפץ חיים, מְכַל 126 תיק 5.

בארץ ישראל, בתקופה שהיישוב היהודי בארץ מתחיל להבין את מדי האסון המתרחש על אדמת אירופה ומשמעותו לעתיד היהדות והיהודים. ההתיישבות בארץ-ישראל נתפסת כצורך פוליטי קיומי לא רק של ההסתדרות הציונית, אלא גם בעבור תנועת אגודת ישראל.

צריך להתבונן יפה בצירוף האירועים שנוצר בנקודת הזמן הזו: שטח הקרקע בקרבת המקום הזמני של הקיבוץ התפנה עם עליית קיבוץ שער הנגב לאדמות הקבע. בשל המלחמה אין עוד אפשרות להיוועץ במועצת חכמי התורה שרוב חבריה כבר אינם בין החיים, והאחרים סגורים מאחורי חומות וגדרות. כתוצאה ממצב קיצוני וטרגי זה ניתן היה לקבל החלטות דרמטיות והיסטוריות באישור הדרג המקומי בלבד, וזאת בתמיכה שבשתיקה מצד רבנים מקומיים שהעדיפו לא להכריע בשל המצוקה הקשה של יהדות אירופה ולאור הבנת המציאות בארץ ישראל. סיטואציה מעין זו, של קבלת אדמות קק"ל במקביל להישארות בתוך תנועת אגודת ישראל, התאפשרה אך ורק בשל ערפל המלחמה, וההוכחה ברורה לכך היא הניסיונות הכושלים לקבלת אישור מוסדות התנועה למהלך כזה ערב המלחמה. שתיקת הרבנים בכנסייה במריאנבד לא הספיקה כדי לבצע את המהלך, אולם משהצטמצמה הסמכות לרבנים הארצישראלים בלבד, נולדה שעת כושר לאנשי חפץ חיים שקיבלו את המסר שבשתיקת הרבנים, ראו בו אישור לצעדיהם והמשיכו בתהליך עד השלמתו – עלייה להתיישבות על אדמות הקק"ל. אך לא רק אנשי חפץ חיים הבינו את מסר השתיקה, גם ההנהגה הפוליטית הבינה אותו היטב, ועל אף הקושי אין הם מוציאים את הקיבוץ ואת חבריו אל מחוץ לאגודת ישראל.

קשה לומר כי חברי הנהלת אגודת ישראל היו שבעי רצון מהמהלך. בברכה ששיגר הרב יצחק מאיר לויץ לקיבוץ לרגל חגיגות העשור, שהתקיימו במרווח הזמן שבין ההחלטה על קבלת קרקעות ובין העלייה בפועל, הוא כתב כך: 'אני מצטער אמנם על ההתפתחות האחרונה שאינה בהתאמה עם רעיונותיה של אגודת ישראל, אבל רצוני לקוות שגם בדרך החדשה ומלאת תחתיתם שאתם הולכים בה לא תדעך האמונה שפעמה בקרבכם לרעיון אגודת ישראל.²⁵ ואין זו טעות סופרים שהרב לויץ מנסח את דבריו בלשון עבר בעניין רוח אגודת ישראל 'שפעמה בקרבכם' קרי, רוח זו אינה מפעמת עוד לנוכח ההחלטה הדרמטית. היעדרותו של הרב לויץ מאירועי העשור, שהשתתפו בהם רבים מאנשי אגודת ישראל, לא היתה מקרית.

25. נחמה מרכוס, לעבדה ולשמרה, עמ' 85.

עם האישור על קבלת הקרקע החל משא ומתן בין קבוצת חפץ חיים לקבוצת 'נוער אגודתי כפר סבא' לאיחוד ולעלייה משותפת על הקרקע. ב-25 באפריל 1944 הונחה אבן הפינה להתיישבות הקבע. הרב כהנמן (הגאון מפנונביץ) התכבד בהנחת אבן הפינה, אך בעיתונות הפנימית ובהנהגת אגודת ישראל התעלמו לחלוטין מן המעמד ההיסטורי. ההתעלמות נראית קיצונית עוד יותר כשמשווים אותה עם הדיווחים על טקס העלייה לקרקע בכל העיתונים היומיים.²⁶ גם הניגוד הזה מעיד על המתח הרב שיצרה העלייה להתיישבות בשיתוף התנועה הציונית בקרב ההנהגה האגודאית בארץ מחד גיסא, ועל החשיבות הרבה של שיתוף פעולה זה להתיישבות היהודית בתנועה הציונית בכלל, יהא אופיה האידיאולוגי אשר יהא, מאידך גיסא.

באותו היום בנו את המחנה הראשוני. שנים עשר חברים נשארו לאישי את המקום, לעבד את הקרקעות ולשמור עליהן מפני ערביי האזור. שאר החברים חזרו בסוף היום לבתיהם, מי לחדרה ומי לרחובות. שנה וחצי נוספות עברו עד אשר התאחדו שתי הקבוצות בפועל ועלו להתיישב על אדמת הקבע בקיץ 1945. אז מנתה הקבוצה 105 חברים.²⁷

קליטת העולים בחפץ חיים בתקופת המלחמה

'פוגרום "ליל הברדולח" וכליאתם של הגברים במחנות ריכוז הניעו יהודים רבים בשנים 1938-1939 להגר, כצעד של יאוש, לכל מקום שהיה באפשרותם להגיע אליו'.²⁸ ליל הברדולח נחשב לקו פרשת המים בדיון על עליית יהודי גרמניה. לני

26. הבקר, דבר, משמר והארץ פרסמו ידיעות על העניין, ובכל הכותרות הזכירו את השיוך הארגוני – פא"י ובעלי הקרקע – הקק"ל. הארכיון הציוני, תיק S9/541.
27. לא מצאתי בכתובים את תוכן הדברים שנאמרו בטקס הנחת אבן הפינה, ועל כן אין ביכולתי לדון בהקשר המתבקש לדיון – היתה או לא היתה תודעה של התיישבות על רקע השואה באירופה. ואולם יש לציין את העובדה שבקרב חברי 'נוער אגודתי כפר סבא' חיו אישה ושלושה ילדים, מלי ברוקנטל וילדיה, שהוחזרו לארץ בעסקת החליפין המפורסמת בקיץ 1942, כך שברור שהישוב בארץ ידע על מחנות הנאצים; אלא שאין לנו עדויות אם עובד המידע שהביאה אתה מלי ברוקנטל לכרי תודעה וגורם מניע במציאות חייהם של הקבוצה וכיצד. עוד על עסקת החליפין ראו: רות זריו, 'חילופי יהודים בגרמנים', בתוך: ישראל גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה, כרך ג, עמ' 501-503.
28. טרודה מאורר, 'משגרה לחירום: היהודים ברפובליקת ויימר ובתקופה הנאצית, 1918-1945', בתוך: מריון קפלן (עורכת), קיום בעידן של תמורות, ירושלים 2003, עמ' 532.

יחיל אף טוענת בספרה השואה כי הברחת היהודים מגרמניה ומאזורי הסיפוח באוסטריה היתה, כעבור השלטונות הנאצים, אחת משלוש המטרות המרכזיות של ליל הבדולח.²⁹ הדבר בא לידי ביטוי גם ברשימות החברים בחפץ חיים. עד ליל הבדולח היו כל החברים יוצאי הרייך הישן, ורק אחריו מופיעים ברשימת החברים עולים שהגיעו מהאזורים שגרמניה סיפחה לעצמה, דוגמת אוסטריה.³⁰ כך גם בתנועת עליית הנוער, שעד ליל הבדולח עסקה בהעלאת ילדים מגרמניה בלבד, ואחריו החלה לטפל גם בילדים מאזורי הסיפוח הגרמני.³¹ תהליך הקליטה של העולים מטעם עליית הנוער נעשה באגודת 'עזרה לנוער יהודי', שפעלה בתחילת הדרך בכרמלין ולאחר מכן הועברה ללונדון, והשתתפו בו תנועות הנוער הציוניות בגרמניה בראשותה של יוזמת עליית הנוער, הגב' רחה פרייאר. מטבע הדברים היו רוב העולים חברי תנועות הנוער הציוניות.³² ביולי 1939 הקצתה עליית הנוער סרטיפיקטים אחדים לטובת תנועת אגודת ישראל, ובתוך ימים אורגנה קבוצה של שנים עשר בנים ובנות בני 13-14, שהיתה מיועדת לפנימיית 'חורב' בירושלים. קבוצה זו היתה קבוצת הנוער השנייה של אגודת ישראל. הקבוצה הראשונה, שחבריה היו מבוגרים יותר, נקלטה בקבוצת 'נוער אגודתי כפר סבא'.

את בית הספר 'חורב' בירושלים הקימה שנים אחדות קודם לכן קבוצת הורים ירושלמים יוצאי גרמניה, שביקשו לתת לילדיהם גם בארץ-ישראל חינוך על פי משנתו של מנהיגם הרוחני, הרב שמשון רפאל הירש, שטבע את העיקרון 'תורה עם דרך ארץ'.³³ הקמת בית הספר לוותה בסערה ציבורית קשה; מייסדי בית הספר עוררו את חמתם של אנשי אגודת ישראל הירושלמים כשביקשו לשלב את עקרונות החינוך מבית המדרש של הרש"ר הירש, שלא עלו בקנה אחד עם

29. לני יחיל, השואה, ירושלים ותל אביב, 1987.

30. ארכיון חפץ חיים, תיק 'חברים', בלא סימון.

31. ראו נתוני עלייה על פי חלוקה לארצות מ-1934 ועד 1952: חנוך ריינהולד (רינת), נוער בונה ביתו, תל אביב תשי"ג, עמ' 241.

32. להרחבה בעניין עליית הנוער ראו: שלמה בר גיל, מחפשים בית מוצאים מולדת, ירושלים 1999; מאיר גוטסמן, עליית הנוער רציפות ושינוי, תל אביב 1987. על פעולתה של רחה פרייאר בארגון זה ראו: רחה פרייאר, ישרש, תל אביב תשי"ג.

33. על שיטת החינוך של הרש"ר הירש ראו: אשר וסטייל ואחרים (עורכים), לדורו ולדורות הרב שמשון רפאל הירש זצ"ל מאה שנה לפטירתו, ירושלים תשמ"ט; יונה עמנואל, הרב שמשון רפאל הירש משנתו ושיטתו, ירושלים תשמ"ט.

עקרונות החינוך השמרני נוסח הונגריה-פולין, שהיה נהוג באותה העת בעדה החרדית בעיר.³⁴

כבר בשנת 1939 הועלתה בפני חברי חפץ חיים ההצעה לקלוט קבוצה מילדי 'עליית הנוער' אך הם סירבו.³⁵ עם זאת, ביולי 1941, משופרו תנאי החיים בקיבוץ, ולאחר שנתיים שבהן הגיעה קבוצת הנוער מבית הספר 'חורב' לביקורים ולחופשות בחפץ חיים, נקלטה קבוצת הנוער הראשונה בקיבוץ. על הדרכת הקבוצה הופקד יששכר אנסבכר, שהיה בוגר ישיבת מיר ומוסמך לרבנות, והובא במיוחד לשם כך מפתח תקווה.

מערכת היחסים בין עליית הנוער, מוסד ציוני בעל אג'נדה ברורה בדרך חינוך הנוער שבחסותו, ובין חברי חפץ חיים, לא היתה מוצלחת. עליית הנוער דרשה שבני הנוער ילמדו 23 שעות שבועיות של הוראה פרונטלית שיכללו לימודי היסטוריה יהודית, טבע וידיעת הארץ,³⁶ אבל בחפץ חיים היו לימודי הבנים נפרדים מאלה של הבנות ועמדו על חמש עשרה שעות שבועיות בלבד: שש שעות שבועיות גמרא, שלוש שעות תורה, שעה אחת נ"ך, שעתיים עברית, שעה אחת היסטוריה כללית, שעה אחת אנגלית ושעה אחת חקלאות. לימודי הקודש נלמדו בשעות היום ושיעורי החול – בשעות הערב. היקף לימודי הבנות היה קטן עוד יותר והסתכם בשתיים עשרה שעות שבועיות: שלוש שעות שבועיות תורה, שעתיים נ"ך, שלוש שעות דינים, שעתיים שיעור שהוגדר 'מידות' ושעתיים עברית. כאשר קבל הפיקוח של עליית הנוער, ובעקבותיו הנרייטה סאלד עצמה על עניין זה, ענה להם מדריך הקבוצה יששכר אנסבכר בלשון מתחמקת ואף מזלזלת:

עלינו לציין שהאופי המיוחד של קבוצת הנוער דורש ממנו תשומת לב רבה, בסידור תכנית הלימודים, לטיפוח לימודי הקודש, אשר להשפעתם החיובי והמועיל על הנערים אנו מיחסים ערך רב. כמובן שאין ברצוננו

34. ראו בעניין זה בפרק העוסק בחברה החרדית בירושלים בשנות השלושים של המאה העשרים נוכח השינויים הדמוגרפיים, בספרו של מנחם פרידמן, חברה ודת, ירושלים 1991, עמ' 334-366. ובייחוד על בית הספר 'חורב' במאמרו של דורון נירדלנד, 'מפרנקפורט לירושלים – "הדרך המיוחדת" של בית ספר "חורב" בחינוך הדתי בארץ-ישראל', בתוך: משה צימרמן וייתם חותם (עורכים), בין המולדות: היקים במחוזותיהם, ירושלים תשס"ו.

35. מכתב מהנס בייט מהנהלת עליית הנוער למר שטרן מהמחלקה להתיישבות, הארכיון הציוני, תיק S75/3144.

36. דוח של חנוך ריינהוד לאחר ביקור בחפץ חיים, 21/01/1942, ארכיון חפץ חיים, מכל 120 תיק 1.

להתעלם מהתביעות השונות אשר עלינו למלאות בהערכת תכנית כללית ללמודים בודאי גם ערכם לא מוטל בספק ומאמצינו לשפור המצב הקיים מעידים שלא חסרה לנו ההבנה בעניין זה.³⁷ [שגיאות הניסוח במקור, ע"ג]

ואם נבקש לומר את הדברים בכירור, שלא כמו שביקשו לומר זאת אנשי חפץ חיים לעליית הנוער: הנוער שבחזקתנו אינו כשאר קבוצות הנוער; פה ילמדו קודם כול תורה! האם הדברים מתיישבים עם רוחו של הרב שמשון רפאל הירש, שלאור משנתו החינוכית הסדורה והברורה חונכו חברי הקבוצה? לכאורה נראה שלא. הרב הירש שילב במערכת החינוך שיסד וניהל הן לימודי חול והן הכשרה מקצועית. ואילו יששכר אנסבכר הביא אתו מישיבת מיר תפיסה חינוכית אחרת, שלכאורה היתה צריכה להיות זרה לחברי הקיבוץ. מדוע אפוא התגלגלו הדברים כך? אפשר להניח שתכנית הלימודים של קבוצת הנוער והנערות היתה למעשה באחריותו המלאה של אנסבכר, וחברי הקיבוץ לא גילו בה עניין. ואולי היה מי שחשב שהחינוך הדתי הוא צו השעה, שהרי את החינוך להגשמה ולעשייה חיו בקיבוץ באופן מעשי.

האם אפשר לבחון דרך חינוכית במבחן התוצאה? במקרה של עליית הנוער דומה שהדבר אפשרי. מתוך עשרים ושניים בני נוער שהגיעו לחפץ חיים ביולי 1941, סיימו את תקופת ההכשרה תשעה עשר, ומתוכם ארבעה עשר נשארו בקיבוץ, כלומר יותר משישים אחוזים. מן הראוי להשוות את הנתון הזה עם הנתונים הכלליים של עליית הנוער. על פי החלוקה הקלסית של שלמה בר גיל בספרו מחפשים בית מוצאים מולדת, יש ארבע תקופות בעליית הנוער: (א) השנים 1934-1939 כשנים של עלייה המתאפיינת במניעים אידאולוגיים באופן יחסי לתקופות הבאות. יהודי גרמניה ואזורי הסיפוח הנאציים אמנם נאלצו לברוח בתקופה זו, אבל לפני ליל הברדלח היה ממד של בחירה באפיק הבריחה הציוני דווקא; (ב) השנים 1940-1945 – עלייה בזמן המלחמה – תקופה שהתאפיינה בצמצום מספר העולים, בהיעדר דרכים חוקיות לעלייה ובניצול תשתית הקליטה לחינוך נוער במצוקה בארץ; (ג) השנים 1945-1948 – התקופה שבין תום המלחמה לקום המדינה; (ד) מ-1948 ועד אמצע שנות החמישים. שתי התקופות האחרונות היו תקופות שיא בפעילות הקליטה, ועליית הנוער ריכזה את מרב פעילויות הקליטה והחינוך של הילדים ובני הנוער פליטי השואה.³⁸ קשה לשייך את קבוצת הנוער שאנו עוסקים בה לאחת הקבוצות הללו; מחד

37. הארכיון הציוני, S75/3144.

38. שלמה בר גיל, מחפשים בית מוצאים מולדת, ירושלים 1999, עמ' 9-17.

גיסא עלו רוב חברי הקבוצה ארצה בשנת 1939, קרי בתקופה הקלסית הנחשבת לעלייה אידאולוגית. מאידך גיסא, כל חברי הקבוצה הוברחו מגרמניה אחרי מאורעות ליל הברדלח, בצל המלחמה הממשמשת ובאה. נוסף על כך, תאריך ההכשרה הרשמי שלהם בקיבוץ הוא מ-1 ביולי 1941 ועד 1 ביולי 1943.

גם מבחינה סטטיסטית נמצאת קבוצת הנוער הזאת בשתי הקבוצות: הנשירה הכללית מן ההכשרות של עליית הנוער בתקופת ההכשרה היתה 15.5 אחוזים בשנים 1934-1939, 11.7 אחוזים בשנים 1940-1941, ובשנים 1942-1945 – 48.3 אחוזים.³⁹ הנשירה בקבוצת הנוער הראשונה של חפץ חיים היתה 13.63 אחוזים, כלומר אחוז נשירה דומה לזה שבקרב חברי קבוצת הנוער שחונכו בתנועת עליית הנוער עד שנת 1941. ואולם בשנים 1942-1945 היה אחוז הנשירה בחפץ חיים נמוך במידה ניכרת מאחוז הנשירה הכללי. בשנים 1934-1945 הוסיפו 44.5 אחוזים מכלל הנוער העולה לחיות בקיבוצים. לא מצוין בסטטיסטיקות הרשמיות אם הקליטה היתה בקיבוץ שבו הוכשרו או בקיבוצים אחרים.⁴⁰ נתון זה, בסטטיסטיקה של קבוצת הנוער שבה אנו עוסקים, גבוה הרבה יותר מן הממוצע: 63.63 אחוזים נשארו בקיבוץ חפץ חיים.

שתי סיבות מרכזיות לנתון גבוה זה: (א) הנתון הסטטיסטי הכולל שהצגתי הוא כללי ומקיף שנים רבות, ומתקבלת על הדעת סטיית תקן שבה ייכללו חברי הקבוצה; (ב) בפני חברי ההכשרות השונות עמדו עוד דרכים רבות להגשים את חזון הציונות של עבודה חקלאית יצרנית: במושבים החקלאיים, בקיבוצים אחרים, כשכירי יום במושבות וכדומה. לא כך לחברי פא"י. להם היתה אפשרות נוספת אחת בלבד – קיבוץ 'נוער אגודתי כפר סבא'. אבל ההחלטה על מיזוג בין הקבוצות כבר התקבלה, ומימושה לא היה אלא עניין של זמן. לפיכך לא היתה משמעות של ממש למעבר לקבוצה זו. לחברי פא"י שרצו להישאר במסגרת חקלאית כלשהי, לא היו אפשרויות נוספות חוץ מקיבוץ חפץ חיים. זאת ועוד, שנת תש"ה היתה שנת שמיטה, ועל פי קו ההלכה הנוקשה של ה'חזון איש' היה על הפועלים להימנע מכל עבודת אדמה (האסורה בשנה זו); לפיכך לפועלים בוודים שומרי שמיטה לחומרה היה סיכוי קלוש מאוד לשרוד מבחינה כלכלית. נתון מעניין נוסף הוא ההתפלגות של הנשארים בקיבוץ: אחד עשר במעמד של מועמדים לחברות, שניים כעובדים יצרנים במשק ואחת שנישאה לחבר קיבוץ.⁴¹ נישואי חניכה וחבר קיבוץ הם תוצאה ישירה של מעורבות מלאה

39. שם, עמוד 193.

40. שם, עמ' 198.

41. כל פילוח הנתונים מבוסס על רוח עליית הנוער בסיום ההכשרה. הארכיון הציוני,

S75/3145.

של חברת הנוער בחיים החברתיים בקיבוץ. בחדר האוכל למשל, ישבו חברי הקבוצה וחברי הקיבוץ סביב שולחן אחד ולא בשולחן נפרד שהוקצה להם. מכאן אפשר להסיק, כמובן, שלא הוקצו לנוער מנות מזון שונות, גדולות יותר או קטנות יותר, מאלה שאכלו חברי הקיבוץ.⁴²

ביולי 1943, עם סיום תקופת ההכשרה של מחזור א' של עליית הנוער, הגיעה עוד קבוצת נוער לקיבוץ. אנסככר נשאר לחנך גם את המחזור הזה של בני הנוער, דבר שכשלעצמו נחשב מבורך בעיני תנועת עליית הנוער משום שלאורך השנים נשארו רק כשליש מהמדריכים להדריך יותר מקבוצת נוער אחת, על אף חשיבות הניסיון בתפקיד כזה.⁴³ הקבוצה השנייה היתה חלק קטן מתוך סערה גדולה שהתחוללה בחברה היהודית בארץ-ישראל באותה תקופה, שכן היו בה כמה נערים מ'ילדי טהרן'.⁴⁴

לאחר מאבק רחב היקף שהשתתפו בו חוגים מיהדות ארצות הברית ואנגליה, קיבלה אגודת ישראל למוסדותיה 32 ילדים בלבד, מתוך 716 ילדים שהגיעו לארץ בקבוצת 'ילדי טהרן', ודרשה שהילדים יופנו למוסדות חינוך אורתודוקסיים ויזכו לחינוך דתי. 14 מתוך 32 הילדים שקיבלה אגודת ישראל הופנו לחפץ חיים. בשיחות שערכתי עם חברי חפץ חיים הם שבו והזכירו שהקיבוץ קלט ילדים מ'ילדי טהרן'. הם ראו בכך מעין אות כבוד לקיבוץ נוכח המהומה שליוותה את בואם של ילדים אלו ואת קליטתם.

קבוצת הנוער השנייה היתה מכלל הקיבוץ בשנים המשמעותיות ביותר שלו, תקופת העלייה להתיישבות הקבע. ואכן, עוד לפני העלייה על הקרקע מבקש הקיבוץ לגייס את עליית הנוער לעזרה בהתיישבות, על ידי הקצאת משאבים לבניית בתי קבע שישמשו את ילדי עליית הנוער. היינס בייט, עוזרה של הנריטה סאלד, מצא לנכון להמליץ על סיוע כזה.⁴⁵ בהמלצה זו ישנה הבעת אמון של

42. על השוני שהיה בקיבוצים מסוימים בין האוכל שקיבלו ילדי החברים לאוכל שקיבלו ילדי עליית הנוער ראו: שלמה בר-גיל, לעיל הערה 38, ירושלים 1999, עמ' 145.

43. מאיר גוטסמן, עליית הנוער רציפות ושינוי, תל אביב 1987, עמ' 106.

44. בעניין פולמוס 'ילדי טהרן' ראו: הנריק גרינברג, ילדי ציון, ירושלים תשנ"ה; עדה שייך, 'הפולמוס הישועי סביב קליטת ילדי טהרן', בתוך: אבא קובנר ורוז'קה קורצ'ק (עורכים), ילקוט מורשת גיליון נד, תל אביב 1993, עמ' 133-161; חיים שלם, עת לעשות להצלת ישראל, שדה בוקר 2007, עמ' 247-269. לעמדתה של אגודת ישראל בעניין ראו: משה שנפלד, ילדי טהרן מאשימים, [בלא ציון מקום] תש"ג; א' אביעד וב"צ אשל, 'זחמישים עלו בני ישראל', בתוך: יום השישי, 2/4/1993.

45. התכתבות בין קיבוץ חפץ חיים להנס בייט, הארכיון הציוני, S75/3146.

בייט בפעילות החינוכית הנעשית בחפץ חיים באותה העת. נציין כי בשיבת ההסתדרות שהוחלט בה על הקצאת אדמות להתיישבות קבע, הוזכרו, בין השאר, התקציבים שקיבל הקיבוץ מעליית הנוער ועצם היותו בית לקבוצות נוער. אין ספק כי קליטת קבוצות הנוער היתה חלק מתהליך בניית ארון הדדי בין התנועה הציונית וקיבוץ חפץ חיים.

הקשר בין עליית הנוער לקיבוץ חפץ חיים, שהחל עם קליטת קבוצות הנוער שהוזכרו לעיל, לא פסק במשך כמה עשורים. יותר מחמש עשרה חברות נוער נקלטו בקיבוץ זו אחר זו. בהתחלה היו אלה בני נוער משארית הפלטה ובהמשך – בני נוער מעולי צפון אפריקה, תימן וכן נוער ארצישראלי. בשנת 1953 נוסדו בקיבוץ בית ספר ופנימייה לבנות, ואנשי עליית הנוער הוסיפו להפנות לשם בנות יחידות כל שנות החמישים והשישים.

בשנות המלחמה קלט קיבוץ חפץ חיים לא רק קבוצות נוער, אלא גם ארבעה עשר חברים בוגרים, מחציתם יוצאי גרמניה ומחציתם מרומניה, מליטא, מצ'כיה ומהולנד. בזיכרונותיהם של בני הזוג ז', שנכתבו 40 שנה לאחר שהגיעו מליטא לקיבוץ, מצוין שהם היו הראשונים בקבוצה שלא הגיעו מהמרחב הסמוך לפרנקפורט ענ"מ.⁴⁶ איני יודעת אם אכן לא היו חברים מאזורים אחרים בגרמניה באותה תקופה, אולם עצם העובדה שהכותבים מוצאים לנכון להזכיר זאת במסמך קצר בן חמישה עמודים בכתב יד, שנכתב 40 שנה מאוחר יותר, מעידה שאין כאן מידע היסטורי בלבד, אלא עניין מהותי שנצרב בתודעתם. חברה אחרת, שעלתה מרומניה בשנת 1944 אך הצטרפה לחפץ חיים רק ארבע שנים מאוחר יותר, סיפרה לי כי בימיה הראשונים חשבו החברות במטבח שהיא אינה מבינה גרמנית וריכלו עליה בנוכחותה. שלושה ימים לאחר מכן גילו לתדהמתן כי היא דוברת גרמנית שוטפת... מה אמרו? היא סירבה לספר.⁴⁷ ואולם קליטת העולים אינה הבעיה היחידה שעמדה בפני חברי חפץ חיים. גם בסוגיית זיכרון השואה שוב עלתה שאלת היחס לממסד. וכך נכתב בעלון הפנימי של הקיבוץ, בכ"ב באדר תש"ה, 5 במאי 1945, במאמר העוסק בימי האבל שהכריזה הסוכנות באותה שנה:

[...] הרבה נכתב, וגם בעתוננו, על השאננות ועל שויון הנפש, בהם נתקלים בכל שדרות הישוב, מדי העלות את זכרון קדושנו, המוני חללינו בגולת פולין ואירופה. בצער ובכאב, הסתכלתי כל פעם על המשחק

46. ארכיון חפץ חיים, תיק ת"א 2, מכל הנושא את שמם של הכותבים.

47. ריאיון שערכתי בבית החברה בחפץ חיים, 15/01/07, וכן ריאיון שערך עמה ארכיונאי הקיבוץ, שרגא שטיפל, ארכיון הקלטות של חפץ חיים.

הפוליטי שמתגלה לעינינו. – 'האם מותר גם לנו להתאבל?' היות והועד הלאומי הוא שהכריז – ולא אנשי שלומנו? – ויש בתוכנו שאומרים: 'נפשי סולדת' בבכימוי' האבל ובניצול המדיני של דמעות העם' – ולכן אינני שותף באבל העם. ואשאל, האם זאת עמדתנו. עמדה מתאימה לנו. למה ההיסוסים האלה? – חוששני מאוד שאהבת ישראל אנהנו חסרים (ח"ו) – שרחוקים אנהנו עדיין, למרות הכל, מאחינו בני ישראל, שאת שליחיהם אנו מתאמרים [מתיימרים] להיות, ואשר בזכותם אנו בונים. האם עדיין לא תפסנו את כל היקף אסוננו, ודוקא אסוננו, אסון היהדות החרדית? – יש זמן וגבול להסתייגות. – אנהנו מתאבלים על אחינו.⁴⁸

זוהי עדות לשיח מעניין מאוד שמתקיים בקיבוץ בתקופה שהעלייה על אדמות הקרן הקיימת היא כבר עובדה מוגמרת, שיתוף הפעולה עם עליית הנוער מתבצע הלכה למעשה, ממדי השואה כבר ברורים לעין כול, כל חברי הקיבוץ הם בבחינת 'אין בית אשר אין שם מת',⁴⁹ בהיותם כולם יוצאי גרמניה, ובכל זאת עוד נשמעים קולות הקוראים להתרחק מהחלטות הממסד, אפילו בעניין כה סמלי כמו יום אבל לאומי. עדיין עולה שאלת השייכות והזהות של הקיבוץ כחלק מהלאומיות הצומחת בארץ על רקע החורבן של התשתית האנושית והממסדית של העם היהודי בכלל ושל אגודת ישראל בפרט.

אם כן, בעבור חברי חפץ חיים התאפיינו שנות המלחמה בשני היבטים עיקריים: הראשון – הטרוגניות, מפגש עם ניצולים שאינם יוצאי גרמניה ואיחוד עם חברי 'נוער אגודתי כפר סבא', שאף הם לא היו יוצאי גרמניה. השני – היו אלה שנות בנייה ופיתוח עם העלייה להתיישבות קבע, וברקע הדיסוננס בין הרצון להיות חלק מהתהליך שיוצרת התנועה הציונית בארץ-ישראל ובין האידאל האגודאי להתבדל מהתהליך בהיותו מונהג על ידי עוברי עברה.

שארית הפלטה בחפץ חיים

בקיץ של שנת 1945 נוצרו לאט-לאט מחנות העקורים לשארית הפלטה באירופה. יהדות ארץ-ישראל החלה לשלוח למחנות העקורים, שבהם התנהלה

48. כ"א 'כימים אלה', עלוננו, כב' באדר תש"ה, עמ' 1, ארכיון חפץ חיים, לא ממוין.

49. שמות יב' ל'.

יותר ויותר פעילות פוליטית,⁵⁰ שליחים על פי מפתח תנועת. גם תנועת אגודת ישראל שלחה שליחים מטעמה, ונוסף על עשייה ארגונית ככל השליחים, הם עסקו גם בחיי הדת במחנות: סיפקו אוכל כשר ותשמישי קדושה וארגנו סדר יום דתי: קיום תפילות ושמירת שבתות וחגים. בוועידה החמישית של פא"י בארץ-ישראל, שהתקיימה בפתח תקווה בקיץ תש"י-1950, נמנו בפני באי הוועידה שמותיהם של חמישים שליחים שהוציאה התנועה לאירופה בחמש השנים שחלפו מתום המלחמה, חמישה מהם היו אנשי חפץ חיים.⁵¹

פעילותם של השליחים החרדים במחנות העקורים ראויה למחקר מקיף ונפרד, ואצ"יין כאן רק נקודה אחת שבה נגעה פעילות השליחים בהתנהלות הפנימית בקיבוץ. יוסף אייגרמן, השליח הראשון שיצא מחפץ חיים לאירופה באוקטובר 1945, עבר במשך שליחותו במחנות רבים, בכולם ייסד קיבוצים של פא"י ולכולם נתן את השם חפץ חיים.⁵² כך נוצרה סיטואציה, שרבים מהעולים האגודאים הגיעו לארץ-ישראל כשעל שפתייהם שם אחד: חפץ חיים, ולאט-לאט נעשה הקיבוץ למעין מקלט ללילה לעולים אלו. כמעט בלתי אפשרי להעריך כמה עולים הגיעו לחפץ חיים ללינת לילה קצרה בדרכם לחייהם החדשים בארץ-ישראל. לדוגמה אפשר להציג את חודש ספטמבר 1945 שבו ביקשה מזכירות חפץ חיים ממזכירות פא"י בארץ-ישראל תקציב למימון שהותם של חמישה עשר עולים ששהו בקיבוץ ימים אחדים (בין 5 ל-27 יום).⁵³ הקיבוץ לא שימש מקום קליטה לכלל העולים באותה תקופה – כל העולים שהגיעו אל האוהלים שהוצבו בחצר המשק היו בעלי שייכות השקפתית לתנועת אגודת ישראל. לימים ייסדו אחדים מהעולים שהתגוררו באוהלים האלה את המושב יסודות, שהשתייך גם הוא לפא"י, ומייסדיו כולם ניצולי שואה, חברי אגודת ישראל מבית.

מעטים מאוד מהפליטים האלה קיבלו מעמד של חברים בחפץ חיים. בעיית הקליטה בקיבוץ באה לידי ביטוי בעלון המקומי שהחל לצאת לאור באותה

50. על פעילותם הפוליטית של השליחים ראו בין השאר: עירית קינן, לא נרגע הרעב, תל אביב 1996; יעקב מרקוביץ, 'אליטה משרתת או ציירי נפשות פוליטיים', בתוך: יהויקים כוכבי, דפים לחקר השואה, מאסף טו, חיפה תשנ"ט, עמ' 131-148.

51. בלא ציון עורך, בין ועידה לוועידה, ישראל אלול תש"י, עמ' 50-52.

52. רשימת מקומות חלקית אפשר למצוא בארכיון חפץ חיים, בקלסר לא מקוטלג מעזבונו של יוסף אייגרמן, וכן בכתבה שפורסמה על שליחותו: שרי גל, 'שליחות שכולה הצלה', שערים, גיליון 11, תל אביב ניסן תשל"ו, עמ' 11-15.

53. מכתב מיצחק גרוס לבנימין מינץ 2/10/1945. נמצא בארכיון חפץ חיים בקלסר לא מקוטלג מעזבונו של יוסף אייגרמן.

תקופה. וכך כותב חבר המזדהה בשם יוסף או.: 'זרים להם לעולים אלה, דרכי חיינו, דרכי החלוץ החרדי, אשר חי לו חיינו הצנועים רחוק משאון העיר, ומתפרנס בעמל, מתלבש בפשטות יתרה [...]'.⁵⁴ הדילמה הזאת, גם אם נוסחה במיוחד לחפץ חיים ויוחדה לחלוץ החרדי, היתה משותפת לתנועה הקיבוצית כולה.⁵⁵ רמת השיכון והתנאים החומריים האחרים שהציע הקיבוץ לעולים היו נמוכים מאוד יחסית למגורים שהוצעו להם בעיר, ובהיותם מנותקים מהאידאולוגיה הקיבוצית לא הצליחו העולים להתרגל לתנאי החיים הירודים, או בלשונו של יוסף או., ללבוש הפשוט.

מן התייעוד שבידי עולה, כי הרקע התרבותי-דתי של כל הנקלטים בחפץ חיים היה אורתודוקסי מובהק. כל הזיכרונות מבית ההורים קשורים בחברות בקהילה הפורשת בגרמניה או בקהילות אורתודוקסיות בארצות אחרות. הדבר נכון לחברות המייסדים, שהיו כולם חברי תנועת 'עזרא' ובנים למשפחות מהקהילה הפורשת,⁵⁶ לעולים שהגיעו לפני המלחמה,⁵⁷ לאלו שהגיעו במשך המלחמה⁵⁸ וכן לאנשי שארית הפלטה שהגיעו אחרי המלחמה.⁵⁹ איש לא נקלע לחפץ חיים במקרה. עם זאת, למרות מראית העין של חברה הומוגנית, עדיין נשתמר הריבוד החברתי על פי ארצות המוצא. דוגמה למצב החברתי המסובך ששרר בקיבוץ באותן שנים נמצא בסיפורן של ארבע חברות: פוריה מוורשה, חיה ומרים מלודז' וכת שבע מצ'רנוביץ; ארבעתן הגיעו לקיבוץ כרווקות.

54. יוסף א', 'עליה חרשה', עלוננו, כ"ב באדר תש"ה, עמ' 4, ארכיון חפץ חיים.

55. חנה יבלונקה, אחים זרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 190-192.

56. צבי וינברג, אל ובארץ צבי, חדרה 1999, עמ' 13-63; ריאיון עם יוסף בן משה, מראיין: שרגא שטיפל, טבת תשל"ט, ארכיון הקלטות חפץ חיים; ועוד ריאיונות אחרים עם חברי קבוצת המייסדים.

57. ריאיון שערכתי עם פרופ' מאיר שוורץ, ירושלים 18/12/07. יוסף סוקל, ספינת חיי, ירושלים 1995, עמ' 9-17. ועוד ריאיונות אחרים.

58. זיכרונות בכתב יד של סנדר ז"ק, ארכיון חפץ חיים, מכל ת"א 2 תיק סנדר ודוצא ז"ק. כמה עמודים בכתב יד של בת שבע צ'ולק, ארכיון חפץ חיים, מכל ת"א תיק צ'ולק; ריאיון שקיימתי אתה, חפץ חיים 15/01/07; שמעון לנדסברג, מעודי ועד היום, דליה 1992, עמ' 5-11. ועוד אחרים.

59. ראו לדוגמה: ישעיה ומרים יעקובסון, דור לדור ישבח מעשיך וגבורתיך יגידו נכך במקורן, ירושלים תשס"ד, עמ' 83-87. היה-חנה גוטרמן, עדות לארכיון יד ושם 11731/03; ריאיון עם מאיר אליעזרי, מראינת: רות זריז, המכון ליהדות זמננו, פרויקט 175 תיק 30; ריאיון מוקלט עם אברהם אדלר, מראיין: שרגא שטיפל, ארכיון הקלטות קיבוץ חפץ חיים; ריאיון שערכתי עם מרים הוניג, חפץ חיים 15/01/07; ועוד אחרים.

לאחר ששרדו את המחנות. הן התלכדו לחבורה סגורה שהתאפיינה בהווי פנימי עצמאי וכינו אותה, הן וחברי הקיבוץ כאחד, 'משפחת פוריה'. הן למדו יחד דברי מוסר ואמונה, חלקו מגורים משותפים, שוחחו על העבר ודאגו זו לזו בכול. העובדה שחברות הקבוצה הקטנה והמגובשת הזאת היו ניצולות שואה שמוצאן מחוץ לגרמניה, מעידה על הבדידות החברתית שלהן. גם פוריה וגם בת שבע הזכירו באוזני את 'משפחת פוריה' כמוצא חברתי. עם זאת, שתיהן לא הזכירו את המושג בדידות. הן תיארו את המציאות בחיוב, דהיינו קליטה קלה ורכה אל תוך מרקם חברתי חם ומגובש. ואולם המתבונן מן הצד יכול להבחין בכיורור כי חברות זו נוצרה על רקע הניכור שנתקלו בו. בת שבע היא היחידה מבנות החבורה שנשארה בקיבוץ עד היום והיחידה שידעה גרמנית מבית הוריה. שלוש האחרות עזבו את הקיבוץ זו אחר זו.⁶⁰

בערב ראש השנה תש"ו, סוף ספטמבר 1944, מנה הקיבוץ 120 חברים ו-60 ילדים,⁶¹ במחצית השנייה של העשור ובראשית העשור הבא קלט הקיבוץ 41 חברים וחברות חדשים, כולם ניצולי שואה. 19 מ-41 העולים היו יוצאי גרמניה שהצטרפו ל-80 מתוך 105 החברים (נכון לאפריל 1944)⁶² שהגיעו גם הם מגרמניה, וסייעו לשימור הרוב המוחלט של קבוצה זו. במאמר מהעלון הפנימי שצוטט לעיל, מצר הכותב שהשפה השלטת בקיבוץ היא עדיין גרמנית, ועל ידי כך מציבים החברים הוותיקים מכשול נוסף בדרך להשתלבותם של חברים שאינם יוצאי גרמניה.⁶³ עם זאת, בשנות הארבעים ובראשית שנות החמישים הלכה העברית ותפסה את את מקומה של הגרמנית. תהליך זה התפתח כתוצאה משני גורמים מרכזיים: הראשון – קליטת חברים שאינם דוברי גרמנית, והשני – בני הדור הבא, ילידי הארץ, חונכו במסגרת של לינה משותפת, ושפתם היחידה היתה עברית. רמת הידיעה של השפה הגרמנית בקרב ילידי שנות הארבעים והחמישים היתה נמוכה מאוד.⁶⁴ עם זאת, באחד הריאיונות שערכתי עם ותיקי הקיבוץ, טענה באוזני מראיינת, שעד היום דומיננטית

60. גוטמן, שם; פוריה רוטשילד-סוקל, כתמים כהים בשלג, ירושלים תשנ"ה; פוריה רוטשילד-סוקל, שנות חיי בחפץ-חיים, ירושלים 1995.
 61. עלוננו, יב (ערב ראש השנה תש"ו), ארכיון חפץ חיים, קלסר עלוננו.
 62. נחמה מרכוס, לעבודה ולשמרה, עמ' 317.
 63. עלוננו, כ"ב באדר תש"ה, ארכיון חפץ חיים, קלסר עלוננו.
 64. ריאיונות שערכתי עם שלוש נשים וארבעה גברים, ילידי שנות הארבעים והחמישים. אחת מהן – אביה ברח מאוסטריה לפני פרוץ המלחמה, שלושה שהוריהם הגיעו מגרמניה לאחר ליל הבדולח ושלושה שהוריהם ניצולי שואה והגיעו לארץ-ישראל לאחר המלחמה.

השפה הגרמנית בשיחות בין חברים ותיקים. ככל המשפחות של הנקלטים שנשארו בקיבוץ, חוץ ממשפחה אחת, היה אחד מבני הזוג יוצא גרמניה או לכל הפחות דובר גרמנית מבית. לאורך זמן לא נשארו בקיבוץ נקלטים מארצות אחרות.

מבין 41 הנקלטים בחפץ חיים היו 23 נשים, נתון העומד ביחס הפוך לחלקן של הנשים בכלל אוכלוסיית הניצולים, שהתאפיינה ברוב גברי.⁶⁵ הסבר אפשרי לריבוי הנשים אפשר למצוא בהרכב האוכלוסייה הקולטת, שבה היה רוב גברי מובהק של כמעט 70 אחוזים, רובם רווקים. הניצולות היו קהל יעד פוטנציאלי לנישואין, ואכן על פי פילוח שמות המשפחה ברשימות מתקופות שונות לאורך השנים עולה, כי כשנים עשר מהרווקים שגרו בקיבוץ באוגוסט 1944 נישאו ברבות השנים לנשים מקרב שארית הפלטה והקימו את ביתם בקיבוץ.⁶⁶ בחינת ההיבט המשפחתי מעלה עוד נתון חריג יחסית לאוכלוסיית הניצולים הכללית, והוא היקף הילודה. יותר מ-80 אחוזים מקרב ניצולי השואה בחברה הכללית נשארו בלא ילדים או ילדו ילד אחד בלבד.⁶⁷ בחפץ חיים, לעומת זאת, ממוצע הילדים של משפחות ניצולי שואה הגיע ל-5.6 (בשקלול הזה אין נכללים שני גברים שלא נישאו כלל עד יום מותם). ניצולים שכתבו זיכרונות בצורה מסודרת מדגישים בסיפוריהם את ריבוי הילדים כנקמה בהיטלר, כהגדרתם.⁶⁸

58 אחוזים מניצולי השואה שהגיעו למעמד של חברות בחפץ חיים, עזבו את הקיבוץ במשך השנים. מקצתם עזבו תקופה קצרה לאחר הגעתם, ועזיבתם לא תועדה כלל במסמכים שנשתמרו. גל עזיבה פקד את הקיבוץ מאמצע שנות החמישים ועד ראשית שנות השישים. בתקופה זו החלו להגיע כספי הפיצויים מגרמניה, והם יועדו לטובת העולים משנות השלושים. התנועות הקיבוציות השונות קבעו קריטריונים שונים בנוגע לכספים, כאשר באופן כולל אפשר לומר שההחלטה העקרונית היתה כי הכספים יועברו לקופה הקיבוצית כמעט במלואם.⁶⁹ ואולם בחפץ חיים, שלא השתייך לתנועה קיבוצית מאורגנת, אישרו

65. חנה יבלונקה, אחים זרים, עמ' 11, 275.

66. ארכיון חפץ חיים מִכָּל 140 תיק 2.

67. חנה יבלונקה, לעיל הערה 66, עמ' 11.

68. לדוגמה: ישעיהו ומרים יעקובסון, דור לדור ישבח מעשיך וגבורתיך יגידו, ירושלים תשס"ד, עמ' 111-112; חנה-חיה גוטרמן, עדות לארכיון יד ושם 12343/03, עמ' 74.

69. ראו מחקרו של עפר בורד, שאלת השילומים והפיצויים האישיים ממערב גרמניה בתנועה הקיבוצית על כל זרמיה בין השנים 1950-1970, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2002.

לחברים להפקיד כספים אלה בחשבונות פרטיים,⁷⁰ ועל ידי כך אפשרו לחברים שרצו לעזוב את הקיבוץ לעשות זאת, כשבכיסם סכום מסוים להתחלה חדשה. בשעה שכל שאר התנועות הקיבוציות דיווחו על היקף עזיבה מצומצם בתקופה זו, סבל קיבוץ חפץ חיים מעזיבות רבות. משמעות הדבר היתה שכספי הפיצויים לא גרמו לחברי שאר הקיבוצים לנטוש את האידאולוגיה השיתופית שבחרו לחיות על פיה, אבל בחפץ חיים דחקה האפשרות הכלכלית, שנפתחה לפני חברי הקיבוץ שזכו לפיצויים, את האידאולוגיה השיתופית.⁷¹

שנות החמישים והשישים

מה ידע ה'רחוב הקיבוצי' על תלאותיהם של חברי הקיבוץ ניצולי השואה בשנות החמישים והשישים? הזיכרון החזק ביותר של רוב המרואיינים קשור להתרחשות שאירעה בשנת 1965, כאשר אחד החברים, ניצול אושוויץ, התאבד. בשיח הפנימי של קיבוץ חרדי, ההתמודדות עם המונח 'התאבדות' קשה משום שהיא אסורה מבחינה הלכתית. לילדים סיפרו כי האיש נכווה בזמן עבודתו ליד תנור שבו שורפים פגרי תרנגולות בלול. ואולם הכול ידעו על התאבדותו, והוא נקבר במקום מבודד בקצה בית הקברות, בהתאם להלכה הקובעת שיש להרחיק את מקום קבורתם של מתאבדים מקברי שאר הנפטרים.⁷² שניים מהמרואיינים תיארו לי את מותו במילים בעלות קונוטציות חד משמעיות: 'הוא קפץ לכבשן'. בכל לול יש תנור לשרפת פגרי עופות כדי למנוע מחלות, ועם זאת הכינוי 'כבשן' אינו מונח מקצועי השגור בפי לולנים, אלא שייך לז'רגון הפנים-קיבוצי של חפץ חיים. הבחירה במונח זה דווקא, טעונה ביותר, שכן המונח 'כבשן' בהקשר של השואה רווח בשיח הדתי על השואה בשנות השישים, והחליף את המונח 'משרפות' או 'קרמטוריום' שבשימוש הציבור הכללי.⁷³ המרואיינים

70. ארכיון חפץ חיים, מכל 1 תיק 1, מחברת פרוטוקולים 1950-1959.

71. ראו תיאורו של מאיר שוורץ את תהליך קבלת ההחלטה לעזיבתו: מאיר ומרים שוורץ, מדור לדור, ירושלים (בלא ציון שנה), עמ' 157-159.

72. כמה שנים אחריו התאבדה גם בתו ביריית אקדה לעיני ילדיה, ולבקשת המשפחה נקברה סמוך לאביה אף על פי שלא התגוררה בקיבוץ. מטעמי צנעת הפרט איני מזכירה את שמו של החבר שסיפר על הקבורה ועל התאבדות הבת.

73. השימוש במונח 'משרפות' או 'קרמטוריום' בלעז היה נפוץ בחברה הכללית. ראו לדוגמה עדותו של אליהו רוזנברג מטרבלינקה במשפט אייכמן, היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן – עדויות ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 1104. ולעומתו

קישרו בזמן אמת בין מותו של האיש ובין תולדות חייו, ובתודעתם נצרב הקשר בין אושוויץ ובין מעשה ההתאבדות. גם מי שלא הזכיר את פרשת ההתאבדות ידע לציין כי היהודי שהתאבד ורעייתו היו מעוררים בנפשם ובעלי נורמות התנהגות חריגות בחברה בעלת נורמות נוקשות ביותר. 'צחקנו עליהם', אמר לי אחד המרואיינים בחצי פה.

כל המרואיינים מדור הבנים התחילו את הריאיון בהכרזה דומה: לא ידענו כלום. לאט-לאט ובאמצעות הצגת שאלות מנחות עלו בזיכרונם של ילידי שנות החמישים קטעי סיפורים, זיכרונות ומשקעים. ילידי שנות הארבעים, לעומת זאת, הוסיפו לטעון שלא ידעו כלום. כמו בחברה הכללית, גם בחפץ חיים לא דיברו על השואה באותן שנים. סגירות זו התבררה גם בריאיונות עם הניצולים עצמם, כאשר שאלתי האם היתה להם כניצולים תחושת שיתוף עם הנוער מעליית הנוער שהתחנך בקיבוץ באותה תקופה, היו התשובות שליליות בדרך כלל, משום שאלו ואלו, הן הניצולים והן הנוער, לא ידעו מה עבר על כל אחד ואחד מהחברים או מבני הנוער. איש לא שאל, איש לא טרח לספר.

בשיח המאוחר שוב חוזרים מאפיינים מסוימים שאפשר לייחס לחפץ חיים בהיותו קיבוץ חרדי: אחת הניצולות ששוחררה על ידי הצבא האדום, נאנסה בליל השחרור בידי חייל רוסי, והרתה מאונס זה.⁷⁴ על אף תיעוד ארוך יחסית (ארבעה עמודים במכונת כתיבה) בעלון הפנימי, אין האונס מוזכר כלל: 'לילה אחד ישנתי במתכן אחד, ואז בלילה הזה באו הרוסים באופן סופי – יחידות הלוחמים שלהם השתוללו והתנפלו על הנשים שמצאו באזור... אחרי הניסיון הראשון והמאכזב עם הלוחמים הללו, המשכתי יחד עם אנשים שגם הם באו ממחנות, ולכולנו מטרה אחת – להגיע לאזור הכבוש האמריקני'.⁷⁵ האם הבינו הקוראים בקיבוץ את מכבסת המילים שבהן השתמשה הכותבת? אפילו את דור

התפרסמה באותה תקופה חוברת שעוררה הדים רבים ברחוב החרדי ואף הודפסה שוב ושוב במשך השנים – משה שנפלד, שרופי הכבשנים מאשימים, בני ברק תשס"ח. חוברת זו משמשת כתב אישום נגד החברה הציונית ופעילותה בתקופת השואה. החוברת פורסמה לראשונה בהמשכים בעלון דגלנו וקובצה לחוברת בראשית שנות השישים. המונח 'כבשן' הנמצא בכותרת מבוסס על מדרש מפורסם על אברהם בכבשן האש. ראו: מדרש בראשית רבא מהדורת תאודור אלבק, עמ' 361.

74. את המידע הזה סיפר לי אחיה של הניצולה בשיחת טלפון ביום 11/01/07. האח הגיע לפולין כחייל בצבא הבריטי, ושם נפגש עם אחותו ששכבה בבית חולים לאחר הפלה. שמו שמור עמי מטעמי צנעת הפרט.

75. ארכיון חפץ חיים, מכל 131 תיק 7.

הבנים לא העזתי לשאול שאלה זו. יש דברים שאין להם מקום בשיח הציבורי הגלוי בחברה הדתית גם היום.⁷⁶

דוגמה אחרת המייצגת את השיח של בני הדור השני ודווקא תואמת את השיח הכללי בארץ היא גִּבְת אוכל. המרואיינים בני הדור השני הזכירו תופעה של גִּבְת אוכל, עובדה שלא עלתה ולא הוזכרה בריאיונות עם הניצולים עצמם. שתי ניצולות שואה גנבו אוכל הן מהצרכנייה המקומית והן מחדר האוכל. כמעט כל המרואיינים מדור הבנים חזרו על זיכרון ברור של שתי הנשים, שבכתיהן עמדו ארגזים מלאים אוכל גנוב. יחס הקיבוץ לגִּבְתות האוכל היה סלחני. לא דיברו על זה, אך הכול ידעו.

בחתך כללי של המרואיינים המועטים ששוחחתי אתם נראה שילידי שנות הארבעים היו מודעים פחות לקורותיהם של הניצולים סביבם לעומת ילידי אמצע שנות החמישים. מי שהיה בסוף גיל העשרה בשיא שנות הקליטה, הזכיר יותר את הנושא הכלכלי, את הפיצויים מגרמניה ואת העזיבה שבאה בעקבותיהם, אך מי שהיו ילדים בשנים הללו, ועמדו על דעתם רק מאמצע שנות השישים, מדברים יותר על חוויות רגשיות ומחברים ביתר פשטות בין השואה ובין תופעות חברתיות בקיבוץ.

סיכום

במבט לאורך כעשור – מהיווסדה של הקבוצה במלאת שבעה למות ה'חפץ חיים' ועד סיומה של מלחמת העולם השנייה, ובמרכזה טראומת השואה – אפשר לומר כי חבורת המייסדים של חפץ חיים עברה תהליך של התגמשות, הכרה במציאות הארצישראלית שבה הם חיים ובצורך ליצור חברה הטרוגנית יותר מזו שהורגלו אליה בילדותם בגרמניה.

76. השיח הישראלי הכללי היה חשוף דווקא למידע שגבל בפורנוגרפיה בעדויות הניצולים, וב-2007 אף יצא לאקרנים סרט העוסק בחבורות פורנוגרפיה שהופצו בישראל בשנות השישים והיו מבוססות על מציאות מחנות הריכוז. ראו: ארי ליבסקר (במאי), סטאלגים שואה ופורנוגרפיה בישראל, הקרן החדשה לקולנוע וטלוויזיה. ולאחר הסרט: כתבתה של דליה קרפל 'אכן תמונות קשות', הארץ 12/7/07. במשפט אייכמן, לעומת זאת, נמסרו שתיים מהעדויות בדלתיים סגורות משום שעסקו בעיקור. עדויות אלו לא פורסמו בקובץ העדויות שהודפס מטעם מרכז ההסברה של ממשלת ישראל, היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן – עדויות ב', הוצאת מרכז ההסברה משרד ראש הממשלה, ירושלים: תשכ"ג. הערה בעמוד התוכן שאינו ממוספר.

ישוב משותף עם חברי פא"י יוצאי פולין כשל כמה וכמה פעמים בשנות השלושים, אולם בעת הצורך הפנימו החברים את צורכי השעה וקלטו אליהם בהצלחה את חברי עליית הנוער ואת הניצולים הראשונים בזמן המלחמה. התהליך החל בקליטת 'ילדי טהרן' כצו השעה, והמשיך עם ההחלטה להתאחד עם קיבוץ 'נוער אגודתי כפר סבא' מתוך התגברות על הגורמים שעיכבו את האיחוד בתקופות קודמות. עיקר התהליך, מבחינה כמותית, הוא בקליטת הניצולים, ושיאו, מבחינה תרבותית, עם קליטת קבוצות בני נוער יוצאי צפון אפריקה ותימן בשנות השישים. במילים אחרות, קליטת ניצולי השואה לא היתה עניין טכני בלבד, אלא חלק מתהליך גיבוש הזהות הישראלית, שעברה חברת יוצאי גרמניה בחפץ חיים.

לחברי חפץ חיים היה קל יותר לקלוט את אחיהם יוצאי גרמניה מאשר את שאר העולים. רק אלו שאימצו את דרך החיים של יהודי גרמניה, לרוב בנישואין לבן או בת זוג מיוצאי גרמניה, היו לשווים בין שווים בקיבוץ, שעד מהרה ויתר על עקרון השוויון. כבר בראשית הדרך, כאשר עוד לא היה הדבר מקובל בתנועות הקיבוציות, קבעו שבעת המייסדים תקציב אישי לכל חבר. משכבד העול הכלכלי, גורשו המייסדים שהיו בעלי משפחות מהקיבוץ, בנימוק שאי אפשר להטיל את החזקת הילדים על כתפי הציבור הכללי. טענה מסוג זה עומדת בסתירה מהותית הן לאידאל השוויון הקיבוצי והן לאידאל המשפחתי-הדתי. ולבסוף, כספי הפיצויים שקיבלו חלק מחברי חפץ חיים מראשית שנות החמישים, הופקדו בחשבונות פרטיים. כל אלה מעידים על יחסם של חברי חפץ חיים אל צורת ההתיישבות הקיבוצית כאל פתרון כלכלי-חברתי נוח, ולא על הזדהות עמוקה מאוד עם רעיון החלוציות הסוציאליסטי של התנועות הקיבוציות האחרות שפעלו בארץ; ואולי כאן טמון ההסבר לקליטה הקלה של הניצולים – הם לא נדרשו להזדהות אידאולוגית עמוקה עם הרעיון הקיבוצי, שהיה חדשני ומהפכני לעולים רבים, אלא עם האידאל האגודאי המסורתי, ועל כן נקלטו החברים שחונכו על ברכיה של החברה האגודאית האירופית ערב המלחמה בקלות יחסית.

מייסדי הקיבוץ – שהשתייכו לזרם הרעיוני מייסודו של הרש"ר הירש, אנשי הקהילה האורתודוקסית הפורשת, חברי אגודת ישראל גרמניה – התכוונו להקים קיבוץ שלא יהיה תלוי בתנועות ההתיישבות הציוניות. הפשרה המשמעותית הראשונה היתה בעניין העלייה לקרקע: קבלת הקרקע והגדרה בביטור כפשרה וחוסר בְּרָרָה. לצורך הקמת נקודת יישוב חקלאית-חרדית לא היה מנוס מלפנות לסמכות הציונית העליונה. לעומת זאת, הקשר עם עליית הנוער באותו הזמן בקירוב, לא היה בעיה או מלכוד דו-ערכי של הצלה מול

שיתוף פעולה עם הממסד הציוני. להפך, אך טבעי היה לחברי חפץ חיים להירתם למלאכת החינוך של בני נוער משארית הפלטה, והקיבוץ שאף ליצור קבוצה נקלטת גדולה ככל האפשר.

קיבוץ חפץ חיים שימש ספינת דגל להתיישבות חרדית של חברה שומרת תורה ומצוות לצד פעילות חקלאית והתיישבותית בלא סתירה בין השניים. השנים הראשונות שביקשתי לסקור ולנתח במאמר זה היו שנים של עיצוב ובנייה מחברה הומוגנית, אליטיסטית, גרמנית מבחינה תרבותית ודתית – לחברה הטרוגנית, הפתוחה לחברה הישראלית הסובבת אותה ולתקשורת עם ההתיישבות הציונית הלאומית הנרקמת סביבה, על אף הדומיננטיות של הציבור הגרמני, שליוותה את הציבוריות בקיבוץ זה לאורך שנים רבות.